

שמעון זנדבנק

הציפורים של יאיר הורביץ ושל הסקוטים

"אין לי תשובה. צריך איזה פתולוג שישיב", משיב יאיר הורביץ להלית ישורון על שאלתה, "ממה באה המשיכה שלך לשירה הסקוטית?".¹ ואכן, אם לא פתולוג, מכל מקום חכם-נפש גדול ממני צריך להסביר איך נקשרה נפשו של משורר תל-אביבי, שהאנגלית שלו (ומה גם הסקוטית) פחות מבסיסית, בנפשו של משורר סקוטי לאומני וקומוניסט ובשום פנים לא קל להבנה, יו מקדרמיד (Macdiarmid). ואיך פרסם בשלב מאוחר של דרכו הקצרה חוברת צנועה של מבחר תרגומים משיריו של זה, פרי אהבה גדולה וטעויות מביכות.² ואיך הוסיף ופרסם, ערב מותו ממש, חוברת גדולה קצת יותר, אנתולוגיה סקוטית המכילה את רוב תרגומי מקדרמיד מן האוסף הקודם, מתוקנים ומשופצים, ומוסיפה משירי ארבעה משוררים סקוטיים אחרים.³

"אין לי תשובה", הוא אומר, אבל מדבר על ביקור ראשון בסקוטלנד שעורר בו פתאום תחושה "שהזכירה לי את ימי המנדט; שמוכרח להיות משהו במקום התמים והטהור הזה, שהעולם המודרני עוד לא הגיע אליו". וגם זיכרון נחמד מימי המנדט, ימי עוצר, והוא וחבריו יושבים על מעקה המרפסת, וחיילים בריטיים באים וסורקים את הבית: "עלו ירדו, וכשירדו מהבית שלנו החוצה, לפתע האחרון שבהם, שהיה נמוך, בבת אחת הסתובב כלפינו ואמר I am Scottish, כאילו: 'אני לא שייך אליהם', וזרק לנו שני שוקולדים". וממקום תמים וטהור כזה, שיש בו חיילים שאוהבים ילדים קטנים, "ודאי צריכים לבוא משוררים גדולים", "שהם פחות מתוחכמים, פחות מלאים את העולם המסחרי, האורבאני, שיש שם משהו שנוגע יותר בשורשי האדם ובגורלו של האדם, במובן זה של חיים ומוות."⁴

נכון ששירת מקדרמיד מנסה "לגעת בשורשי האדם ובגורלו". אבל תמימה וטהורה היא לא, ובהחלט לא חסרת תיחכום. אדרבא, שני הקטעים הארוכים שמתרגם הורביץ מתוך השיר הארוך מאוד "אדם מבושם מסתכל בברקן" ("מבושם" במובן "שיכור"), לא זו בלבד שהם מתוחכמים, אלא שהגותם מסובכת ביותר, ולאור מילוליות התרגום של הורביץ ושפע הטעויות שלו באנגלית⁵ אתה מתחיל לפקפק אם באמת ירד לסוף דעתו של המשורר. אני, מכל מקום, לא ירדתי לעתים קרובות לסוף הגרסה של הורביץ. מה פירוש, למשל, השורות האלה:

הָבָה תִּתֵּן לִי שְׂכָרוֹת מִתְּמִדָּת,
 וְלֹא אֲשׁוּב כְּשֵׁם שְׁתַּמִּיד מִכְרָח
 לְכֹלֹם אֶלָּא לְשׁוֹטָה שְׂאֵף לֹא אֶחָד
 יֵאֱמִין שִׁישׁ לִי מִחֲשָׁבוֹת שְׂכָאֵלָה...

(הברקן והגביע, 23-24)

כאן אתה חש ש"השיכרות המתמדת" של המילים - ולא רק של "האדם המבושם" - סחררה את ראש המתרגם עד שלא נתן דעתו על פשרן. שיר אחר של מקדרמיד, ארוך אף הוא אבל הרבה יותר קונקרטי, "לוויה באי", קרוב יותר, לעומת זאת, לאידיאל ה"תמים והטהור". הזוך המתגלה כאן בעיניהם של אנשי האי, "כְּעֵינֵי נְוֵדִים וְיֹרְדֵי יָם" הצופים "אֶל אֶפְקִים רְחוֹקִים" (שם, 39), והדרך שה"טהר, עֲצָמָה, מְתֵם אִישֵׁי וְרוּחַ טוֹבָה" משתקפים בפסוקי המוסיקה הגאלית של הקרן ומהדהדים לנצח (47,45) - בכל אלה אתה מבין איך הסימפטיה הספונטנית שסקוטלנד עוררה בהורביץ שבה ונמצאה לו בשירתה. קשרים או מקבילות סגנוניים בין תרגומיו אלה ושירתו שלו עצמו קשה לאתר. לחטיבת שיריו העיקרית, שיחידות התחביר שלה "נתוקות זו מזו, באשר הן מייצגות רק רצף אסוציאטיבי בעל הגיון זרימה סובייקטיבי לחלוטין",⁶ אין כל קשר עם הרצף הדיסקורסיבי ברובו, השפוי ומסורתי, של הסקוטים. אמנם מאמצע שנות השבעים, כשהמשפט של הורביץ, "שהיה קודם מסולסל מבחינה צלילית, הופך למשפט תחבירי פשוט",⁷ יש יתר קרבה, כללית מאוד, בין פשטותו (היחסית) לפשטותם (היחסית) של הסקוטים. אבל על השפעת לשונם על לשונו אין מה לדבר. לכל היותר אפשר לומר, שהתחיל להתעניין בהם ולתרגם את שיריהם כששיריו-שלו נעשו ישירים ודיבוריים יותר. אולי לא במקרה הוא משבץ בדבריו על המפנה בשפת השירה שלו, כש"האמנות נדרשת לשאלות הקרדינאליות של הקיום - חיים ומוות", התייחסות לשירה הסקוטית: "פעם כתבתי שיר, שאני מצטט בו משורר סקוטי, ובו אדם עומד במצבו הטבעי ביותר: ים, שמיים, אדמה. בלי דברים שההיסטוריה הערימה עלינו. הוא בעת ובעונה אחת גם דייג וגם איכר, ושאלת הקיום עומדת כאיום."⁸ את העמידה הפשוטה, הישירה - כמו בביקורו הראשון בסקוטלנד - מול האדמה והשמיים, מול החיים והמוות, הוא מקשר מדעת או שלא מדעת עם הסקוטים.

בשנות השלושים למאה הקודמת עשה המשורר הסקוטי יו מקדרמיד כמה שנים באי וולזי (Whalsey) שבאיי שטלנד, צפון סקוטלנד. באי זה, המצטיין באוכלוסיית ציפורים גדולה ומגוונת, כתב את שירו המפורסם "על חוף מורם" ("On a Raised Beach") ובו השורות היפות:

שְׁעָרֵי הַפְּנִימִיִּים שֶׁל הַצִּפּוֹר פְּתוּחִים תָּמִיד.
היא אינה יודעת איך לִסְגֹר אוֹתָם.
זֶה סוּד שִׁירָתָה,
וְאֵלּוּ הָאָדָם - סִפֵּק אִם שְׁעָרָיו פְּתוּחִים.⁹

שערי הציפור פתוחים אפוא יותר משערי האדם. אבל הם פתוחים פחות משערי האבן:

אֲנִי מְבִיט בְּאֲבָנִים הָאֵלֶּה וַיִּדְעַ עֲלֵיהֶן אֶךְ מָעַט,
אֲבָל אֲנִי יוֹדֵעַ שְׁשִׁעְרֵיהֶן פְּתוּחִים אִף הֵם,
פְּתוּחִים תָּמִיד, פְּתוּחִים זְמַן רַב הֶרְבֵּה יוֹתֵר מִשִּׁיכּוֹלִים שְׁעָרֵי הַצִּפּוֹר לְהִיּוֹת,
יוֹדֵעַ שֶׁכָּל אַחַת מֵהֶן שְׁעָרֵיהָ פְּתוּחִים לְרוּחָהּ זְמַן רַב הֶרְבֵּה יוֹתֵר
מִכָּל הַצִּפּוֹרִים גַּם יַחַד, וּמָה גַּם מִן הַמִּין הָאֲנוּשִׁים... (423)

ההיררכיה של הפתיחות היא אם כן: אדם - ציפור - אבן. האדם הוא היותר סגור, האבן היא היותר פתוחה. הציפור היא באמצע: פתוחה, אבל פחות מן האבן, ש"דבר לא יכל לִמְלֵא אֶת מְקוֹמָהּ / זולת בְּרִיאָה חֲדָשָׁה בְּיַד אֱלֹהִים" (426). האבן היא ההיולית מכול, הקיומית מכול. פרדוקסלית, היא גם הרוחנית והאוורירית מכול, כי הניגוד בין אבן וכוכב, מטה ומעלה, אינו תופס:

צָרִיךְ שְׁנֵהֲיָה עֲנוּיִם. הַתּוֹפְעוֹת מְטֵעוֹת אוֹתָנוּ בְּקִלּוֹת שְׁפֹזָאוֹת
אֵינָנוּ מְבִינִים שֶׁהָאֲבָנִים הָאֵלֶּה וְהַכּוֹכָבִים חֵד הֵם.
אַחַת הִיא לָהֶן אִם גְּבוּהוֹת הֵן אוּ נְמוּכוֹת,
שִׂיא הָרִים אוּ קְרָקְעִית אוּקִינּוֹס, אַרְמוֹן אוּ דִיר-חֲזִירִים. (425)

ואם האבן היא בת־הקיימא מכול, האדם הוא הרופף מכול; והציפור - באמצע. המעמד הזה של הציפור - בין פתיחות גמורה לסגירות גמורה, בין נפש לגוף - היא

כעין וריאציה על מעמדה הכפול של הציפור בסימבוליקה של עמים שונים: בראש וראשונה היא מתקשרת עם התעלות רוחנית, אבל אם ציפורים המגביהות עוף אמנם מסמלות ערגה רוחנית, אלה המנמיכות עוף מסמלות לעתים קרובות עמדה ארצית.¹⁰ ויאיר הורביץ אומר להלית ישורון, ביחס לספרו האחרון, **ציפור כלואה** (1987): "שם עניין אותי לכדוק, אם כשהגוף נמצא במצוקה - העולם הנפשי, הציפור, מתאים את עצמו למצב הגוף, או, בדרך הניגוד, הוא פורח דווקא על רקע מצוקת הגוף. על כן הציפור היא לא דבר אחד מוגדר. היא משתנה בתוך ההשתנויות. ציפור בשיר אחד אינה מחייבת אותי בשיר אחר." (177)

ואכן, לאורך שירתו חוזרת הציפור שוב ושוב, ובשימושים שונים. על קשת השימושים האלה - ועל היחס ביניהם ובין סמל הציפור בשירים הסקוטיים שתרגם - רציתי לומר משהו.

על אהבת הציפורים של הורביץ נתנו דעתם קוראיו לא אחת ולא שתיים. "פרק ציפורים", "אדם לציפור", "סביב המים ליד הציפורים", ועל הכול "ציפור כלואה", הן אחדות מכותרות שיריו (וספריו) הסובבים סביב ציפור. ודומני שבמבט כללי - הייתי אומר ממעוף ציפור - מצטיירת עקומה ברורה במה שהורביץ קורא ה"השתנויות" של הציפור אצלו. הציפור שלו משתנה מיצור הירואי, דרך יצור-ביניים, ליצור נוטה למות. הציפור כיצור הירואי, זה שהאדם לא ידמה לו לעולם, היא זו הממריאה מ"מוצאיה", עומדת גבוה ובוחנת את העולם "בעין חותכת", רואה אותו "אל נכון" ("אדם לציפור"¹¹). היא הירואית משום שבניגוד לאדם היא מסוגלת להינתק מ"מוצאיה", כלומר "להשתחרר מהתניות ביוגרפיות כובלות ולהיות חופשית"¹². זוהי העמדה הרוחנית במיטבה, פטורה מעיוותי הנפש ורואה דברים כהוייתם. בשיר מוקדם יותר, "שיר אביב", מוטל אולי ספק בתוקפה של האובייקטיביות הציפורית הזאת, העיוורת לדמיונותיהם של יושבי האדמה,¹³ אבל הציפור מזוהה עדיין חד-משמעית עם השמש והשמיים, בניגוד לעפר ולמים. בשיר מוקדם אחר, "בלילה בהיר",¹⁴ שיר נפלא שאווירת חלום נוסח גיאורג טראקל שורה עליו, מעניקה הציפור חום ואור למה שהוא קר, חשוך ומת.

בקובץ השירים שלפני האחרון, יחסים ודאגה,¹⁵ גדל חלקו של הקר, החשוך והמת בהווייתה של הציפור עצמה. נגוהות החמה הדקיקים בשוליה "מצניעים בחובם אכזריות" ("היכן"; 6), והשובל שהיא מותירה אחריה בשמיים הוא סכין, חבל כרוך, חומה מחניקה ("הערה בדבר הלשון החגיגית"; 7). מודגשת השניות במהותה: היא דומה לאדמה, ה"אוספת אל רגביה" "את הפרי העסיסי והרקוב למינהו יחדו" (שם); "ככל שתרום פן יתעדנו גוניה, / וככל שתשפל יאפילו צבעיה" ("היכן"). "מה שנופח נשמה בגופה" הוא צירופן של "שכבות רוח ואדמה" ("למען השיר"; 32).

שכבת האדמה משתלטת עליה כליל בקובץ האחרון, ציפור כלואה. היא משתלטת עליה לא רק במובן זה שדמותה נעשית מקורקעת וקצוצת כנפיים, אלא גם במובן זה שהיא נעשית מעוגלת יותר, סמלית פחות, אובייקט של ממש לאמפתיה ולחמלה. דברים אישיים ונוגעים ללב כותבת עליה סיגל נאור פרלמן:

"מה שמדהים בקובץ ציפור כלואה הוא שהלב הנשבר של האני-המשורר אינו מבקש תשומת לב לעצמו אלא דרך תיאור הציפור. הקריאה על הציפור הקלה, הענוגה, המפרפת בין חיים למוות, היא הגורמת ללבי להישבר. עליה אני מבקשת לגונן מפני המוות, לחבקה כגוזל, אני כמעט מתפתה לומר כתינוק, אך אני יודעת שעלי לקרוא בשקט את מותה בלי לגעת בה; כל נגיעה קלה בה, כל שכן חיבוק, תאיין אותה. שוב ושוב אני שוכחת, הורביץ הוא זה שמשכיח ממני, כי את מותו שלו הוא כותב."¹⁶

דווקא כשהוא כותב בה את מותו שלו, לובשת הציפור דמות של הוויה אחרת ממנו, שאינה מתפוגגת בו כסמל, אלא חיה על-ידו. כך בשיר הראשון, כשהיא מנתרת אחר פירור על שולחן העץ הסמוך ו"כִּוְנָתָה" לא אליו, אבל בתנועותיה הוא שומע את שמו, "יאיר, יאיר" (7). ואני נזכר בשורות של מת'יו ארנולד:

Birds, companions more unknown
Live beside us, but alone.

("Poor Matthias")

המעמד הזה של מי שחי "לכדו" אבל "לצדנו", שהוא בכת-אחת הוויה לעצמה ושיקוף שלנו, כמו נוצר לתאר את הציפור הכלואה של הורביץ. כמו "בנות-הלוויה הלא-נודעות" של ארנולד, כנפי הציפור "אינן ברורות לי", אפרוריות עיניה היא "רְאֵי לְאֶשֶׁר נֹדַע וְלֹא-נֹדַע" (8). אבל אותה שעה היא יושבת "כְּמוֹ הַרְגֵל מְגֵנָה" על אדן חלונו וכנפיה מושפלות. השפלת הכנפיים (במקומות אחרים: "כְּנָפֶיךָ אֲסוּפוֹת", "כְּנָפֶיךָ אֲסוּרוֹת אֶל גּוֹפְךָ", "אינן מְרוֹמְמוֹת") היא התנועה האופיינית עכשיו לציפור, ניגודה של ההמראה ההירוואית וההסתכלות בעולם מגבוה. צד ההתעלות ניטל מן הציפור וצד ההתקפלות בא במקומו. היא "מְסַגֵּלֶת לְעֶצְמָה אֶת תְּכוּנוֹת הָעָרֵב", מצמצמת את העולם וקובעת קירות סוגרים (9). ניטל התואם "בֵּין שִׁירַת צְפוּר לְגוֹף יָגַע" (13), עיניה שהיו צופיות בעולם כהו והן "מְעַדִּיפוֹת אֶת מְרֵאוֹת הַחֵלֶם" (15), חלום של כליאה וקרקע (16). קו של הקבלה נמתח שוב ושוב מחייה הדועכים של הציפור "לכדה" אל "לצדנו", אל חייו הדועכים של המשורר. הגולל נסתם עליה "כְּפִגְמִים בְּנִימֵי דָם אוֹ עוֹרְקִים פְּקוּקִים" (11) - רמז גלוי למחלת הלב שלו. מעגל חייה של הציפור נסגר עם מעגל חייו של המשורר.

אמרנו שקשה למצוא קשר פנימי, צורני או סגנוני בין שירתו של הורביץ לשירתם של הסקוטים. האם בציפור יש כדי לקשר בין השתיים? ראינו שמקדרמיד ישב באי של ציפורים, ושבאחד משיריו הוא מרומם את הציפור על האדם בזכות "שעריה הפנימיים" הפתוחים תמיד. שיר זה לא תורגם בידי הורביץ, אך מתברר שבשלושה משירי מקדרמיד שתירגם עומדת ציפור במרכז: הדרור ב"הו דרורי הקטן" (הברקן והגביע; 32), קיכלי הסופה ב"שירו של קיכלי הסופה" (השושן הקטן לבן; 39), והזמיר ב"אנטי־זיווג הקלדוני" (שם; 40). גם ב"מוסיקת חמת־החלילים" (שם; 19), אף שעיקרו אנלוגיה בין מוסיקה ופרחים, מופיעה לרגע החסידה, שמעופה עולה ושוקע כצלילי חמת־החלילים. הדרור שב ומופיע בשיר "דרור", פרי עטו של סקוטי אחר, נורמן מקייג, שתרגם הורביץ בהשושן הקטן לבן (74), והציפור בכלל, כלומר לא ציפור ספציפית, מופיעה בשיר "הציפור" של אדווין מיור, משורר סקוטי נוסף שנכלל באותה אסופה (48).

זו האחרונה, הלא ספציפית, היא השגרתית שבחבורה. היא מהלכת בזריות על רצפת האוויר של השמיים ושרה את שירה הזך, ומכאן אנלוגיה עם הנשמה הנוסקת מעלה. כלומר, הציפור משמשת סמל מובהק. עם זאת, למרות האנלוגיה השגורה וחוסר הספציפיקציה, יש כאן הסתכלות קונקרטית שאינה כפופה לסמליות, מעין effet de réel קטן: הציפור מהלכת על־פני האוויר "כְּתִלְמִיד רֵץ וּמְתֹשׁוּטֵט, מְפִיז וּמְנַתֵּר"; היא "מְשַׁתֶּה מְהֵרֶת" ופתאום "מְשַׁנָּה [דעתה]... בְּהִטְיַת קֶצֶה-אֶבְרָה". ברור שזה לא שייך לסמל של ה"נסיקה ופריחה מעלה מעלה" של הנשמה, אלא זה בא מהסתכלות בציפור הממשית.

ההסתכלות בולטת גם בשאר שירי הציפורים שתרגם הורביץ, וזאת משום שהמדובר בציפורים מסוג מסוים - דרור, קיכלי־הסופה, זמיר, חסידה - שסוגם לא משמש כאן בשימוש האמבלמטי, כלומר לא מנצל קונוטציה סמלית מקובלת שלו, אלא מכתוב הסתכלות קונקרטית, חד־פעמית. הדרור, גם בשירו של מקדרמיד וגם בשירו של מקייג, הוא הציפור המצויה, האפרורית, שמעבר לאפרוריותה היא מתגלית ב"אֶלְף וְאֶחָד שְׁנוּיֵי הַגְּוֹנִים בְּנוֹעֵם תַּחַת הַשֶּׁמֶשׁ" (מקדרמיד), או כמעופה השמח בחורף, כששאר הציפורים, ה"אריסטוקרטיות" ממנה, גוועות בשלג (מקייג). לא שתכונתו הספציפית של הדרור אינה מנוצלת כאן להדהוד סמלי, אבל קודמת לו חוויית ההסתכלות המסוימת.

השימוש הסמלי בציפור בולט גם ב"שירו של קיכלי־הסופה" של מקדרמיד, שבדומה לדרור של מקייג הוא מפעים את לב המשורר בכוחו לנצח את הקור והשלג ולהמשיך לשיר. אבל גם כאן שתול הסמל בקונטקסט החד־פעמי של עץ המִיֶּלָה (ash) וענבות

המשוכה (hedgerow berries). וקול הזמיר, ב"האנטי-זיווג הקלדוני" של מקדרמיד, אף שהוא מגוייס להדגמת רעיון, להגן על הדור-לשוניות (אנגלית וסקוטית) של מחברו, הריהו מאופיין במדויק בהבדל שבינו ובין קולם של הקיכלי, העפרוני והקוקייה. בכל אלה, הציפור הממשית חיה "לצדנו", מסמלת אותנו או משמשת לנו דוגמא ומופת, אבל היא גם קיימת "לברדה", בחינת אחרות.

חרף ריבוי הציפורים בשירתו, אין הורביץ מגיע לאחרות זו של הציפור, אחרות חוץ-סמלית, אלא בשירי ציפור כלואה. לכאורה יש כאן פרדוקס, שהרי דווקא כאן, כדברי סיגל נאור פרלמן, "מצטמצם [...] המרחק בין האני המשורר לבין הציפור עד שהם הופכים לאחד ותנועותיה של הציפור ביחס למרחב הן גם תנועותיו שלו."¹⁷ כלומר, דווקא כאן אין הציפור אחרת מן האני. אבל כדי שתהיה אחת עם האני היא צריכה להיות קודם-כול אחרת, היא צריכה להיות אובייקט לאמפתיה וחמלה מלאות, לא מעוככות, לא נבוכות, כדי שתבוא על ביטויה המלא החוויה הכל-כך מרוכזת-באני שבעמידה מול המוות הקרוב. בעורמה נשגבת של משורר נמנע הורביץ מלקונן "יאיר, יאיר"; תחת זאת הוא נותן לציפור להשמיע בתנועותיה את שמו:

[...] לְרַגַע דּוֹמָה לִי שְׁאֲנִי שׁוֹמֵעַ בְּתַנוּעוֹתֶיהָ

אֶת שְׁמִי, יָאִיר יָאִיר.

הערות

- 1 הלית ישורון, " 'בוא אתי כדי לשוב לעצמך'. ראיון עם יאיר הורביץ. חדרים 7 (אביב 1988), 162.
- 2 יו מקדרמיד, הברקן והגביע. מבחר שירים; מאנגלית וסקוטית יאיר הורביץ. ספרי סימן קריאה, הקיבוץ המאוחד, 1983.
- 3 השושן הקטן לבן. אנתולוגיה סקוטית; בחר, תירגם והקדים מבואות יאיר הורביץ. עם עובד, 1988.
- 4 ישורון, שם, שם.
- 5 אציין, לא בלי מבוכה, רק שתיים מן הגסות ביותר: "נוחת על הכתם" עבור "alights on the spot" ("מוסיקת חמת החלילים" בהברקן והגביע, 12; תוקן בהשושן הקטן לבן, 19); "הפרפרים המרעילים עצמם" עבור "butterflies that poison themselves" ("סקוטלנד קטנה"? בהברקן והגביע; 56).
- 6 נסים קלדרון, "על מהלך ביצירתו של יאיר הורביץ", למרחב 13.2.70.
- 7 ישורון; 174.
- 8 שם, שם.

- Hugh MacDiarmid: **The Complete Poems**, Vol.1 (Harmondsworth. 9
 Penguin, 1985) p.423 התרגום שלי.
- J.E.Cirlot, **A Dictionary of Symbols** (N.Y.:Philosophical Library, 1982) 10
 p. 28
- יאיר הורביץ, **ארץ בחירה**. שירים 1961–1981. ספרי סימן קריאה, הקיבוץ המאוחד, 1982; 11
 .31
- טלי ארגוב, **ציפור בודד על גג**. עיונים בשירת יאיר הורביץ. כרמל, ירושלים 2007; 138. 12
- ארץ בחירה**; 13. וראו ארגוב 58–62. 13
- שם 20. 14
- יאיר הורביץ, **יחסים ודאגה**, ספרי סימן קריאה, הקיבוץ המאוחד, 1986. 15
- סיגל נאור פרלמן, 'את חשה את הרוח, אשר במוקדם או במאוחר תהיי שייכת לה ולא 16
 תחושי'. על יאיר הורביץ, בפתח השנה העשרים למותו", **מטעם** 11 ספטמבר 2007; 51.
- שם, 48. 17